

कुटुंब-प्रश्नोत्तरी



स्त्री
भाऊबंदकी
सेवक
स्त्री : पुरुष
व्यक्तिगत
समन्वय

श्रीगुलाबराव महाराज जीवनशताब्दी प्रकाशन

२०-९-२०१५

रु. १०

संपर्क : नारायण मोहोड ०९८२२४४०९५१

श्रीगुलाबरावमहाराज-ट्रस्ट, आळंदी-देवाची, जि. पुणे.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

1

(३)

श्रीगुलाबरावमहाराज : जीवनकार्य

(इ.स. १८८१ ते १९१५)

“युक्तीने पटवून देण्याचा माझा बाणा आहे”

प्रज्ञाचक्षू श्रीगुलाबरावमहाराज म्हणजे विदर्भातील माधानचे गुलाब गुंडोजी मोहोड. चवथ्या महिन्यात नेत्रहीन, माधान-खेड्यातील जीवन, शिक्षणाचा अभाव आणि आयुष्य केवळ ३४ वर्षे ! अशी सर्वतः विपरीत परिस्थिती असूनही महाराजांनी केलेल्या ग्रंथलेखनरूप ज्ञानयज्ञाचे कार्य अजोड आहे.

श्रीमहाराजांची श्रीकृष्णाचे ठिकाणी माधुर्यभक्ती असल्यामुळे ते स्वतःला ज्ञानेश्वरकन्या आणि कृष्णपत्नी म्हणवीत.

श्रीमहाराजांनी “श्रीज्ञानेश्वर मधुराद्वैत संप्रदाय” प्रवृत्त केला. हा नाथसंप्रदाय असून उपास्यत्वेकरून वारकरी पंथाची शाखा आहे.

संतांची ज्ञानोत्तर पराभक्ती आणि शंकराचार्यांचा अद्वैत वेदान्त यांचा समन्वय करून शास्त्रीय खंडनमंडन पद्धतीने भक्तिशास्त्राची नवीन स्वरूपात मांडणी केली.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२)



अनुक्रमणिका

कुटुंब-प्रश्नोत्तरी	(५)
स्त्रीविषयक	(१५)
भाऊबंदकी	(१६)
कथा	(१७)
सेवक	(१९)
स्त्री आणि पुरुष	(२१)
व्यक्तिगत प्रश्नोत्तरे	(३१)
‘यौक्तिक ऐक्यवाद’	(३९)



.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(४)

भगवंताचा सगुण विग्रह मिथ्या नसून सापिदानंदघन शुद्ध ब्रह्मस्वरूप आहे. तो ज्ञानानेही नाश पावत नाही, यासाठी अगदी नवीन शब्दयोजना सुचवून शंकराचार्यांच्या अद्वैतात ‘अनध्यस्तविवर्त’ या भक्ति-संकल्पनेचे नवे योगदान दिले.

जगातील सर्व धर्मात आणि हिंदुसमाजातील विभिन्न घटकात परस्पर द्वेष वाढू नये म्हणून महाराजांनी समर्थ असा सर्वधर्मसमन्वयाचा मूलगामी सिद्धान्त जगापुढे मांडला, आणि आर्य-अनार्य, आर्य-दरस्य, आर्य-द्रविड, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतार, उत्तर-दक्षिण, इत्यादि द्वेषभावनेला आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या असंतोषाला मूठमाती देण्यासाठी समन्वयरूपी प्रभावी हत्यार विचारवंतां हाती दिले.

०००



युक्तीने पटवून देण्याचा
माझा बाणा आहे.

संपर्क : श्रीरंग घटाटे. बोलेपेट्रोलेपंप, अमरावतीरोड, सिव्हिल लाइन नागपूर ४०००१.
६-९३७२५२९७७० / ०७९२-२५३३९९७

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(५)

श्रीगुलाबरावमहाराजांचा कुटुंब-प्रश्नोत्तरी

आई-वडील, स्त्री-पुरुष, सेवक, भाऊवंदकी, व्यक्तिगत प्रश्नोत्तरे
०००

१. कुलवान कोणास म्हणावे ?
जुने न सोडता ज्याला नव्याला जुने करता येते
त्यास! ८५२
२. कुळघाती कोण ?
याच्या उलट करतो तो ! ८५३
३. त्रिस्थळी तीर्थ कोणते ?
आई, बाप व गुरु ! ८५४
४. आई कोण ? ८५५
व्याधीचे वेळी साह्य करणारे कोणीही!
५. बाप कोण ?
अन्नदाता ! ८५६
६. आईबाप दोन्ही तीर्थे आहेत हे कळले; पण
प्रसंगी कोणास श्रेष्ठ समजावे?
द्विजांनी बापाला, इतरांनी आईला ! कारण
.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

2

(७)

कार्यव्यवस्था करण्यात! ८६२

११. परस्त्रीला आई समजावे असे म्हणतात, तेव्हा
स्वतःच्या आईने व दुसऱ्या स्त्रीने आज्ञा केल्या
असता त्या कशा पाळाव्यात?

अरे, परस्त्रीला आई समजणे हे रागनिवृत्तिकरता
आहे, कुलसिद्धीकरता नाही; असे मानले नाही तर
मनुष्याला कुतरीला पिंड देण्याची पाळी येणार!
दत्तकपुत्राच्या कुलनिवृत्तिविषयी शास्त्रच प्रमाण आहे;
आणि प्रेमाने आई समजण्यामध्येही न्यूनाधिक्य भाव
आहे. श्रीकृष्णाच्या बाळलीला यशोदेच्या घरी जितक्या
होत असत, तितक्या सर्वच म्हाताऱ्या बायांच्या घरी
होत असत काय? ८६३

१२. जन्म देणारे आईबाप श्रेष्ठ की प्रेम करणारे?

दोन्हीही समान आहेत. कृपणांना जन्म देणारेच
आईबाप श्रेष्ठ असून, उदारांना प्रेम करणारेच आईबाप
श्रेष्ठ वाटतात. कारण स्वार्थ सोडून निरपेक्ष प्रेमाचे
उदारांच्या हातून उल्लंघन होत नाही; याविषयी
महाभारतात कुंतीशी जे कर्णाचे भाषण आहे त्याचा

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(६)

त्यांचा वेदाधिकारप्रद उपनयन-संस्कार बापावर अवलंबून
आहे. ८५७

७. संकटात प्राण वाचविणारा व आईबाप यामध्ये
तरतम भाव आहे काय?

संकटात प्राण वाचविणारा बापापेक्षा श्रेष्ठ व
आईच्या तोडीचा आहे, पण आईची कडी कांकणभर
वर आहेच. ८५८

८. वडिलांचा सल्ला झुगारून देण्याची पाळी केव्हा
येते की नाही?

वडील मूर्खपणाने ईश्वरभक्तीत अडथळा करतील
तर त्यांचा सल्ला झुगारून द्यावा.-- इतर कोणत्याही
कामात झुगारून देऊ नये. ८६०

९. दुदैवाने वडील शत्रू झाल्यास वडीलरहित
रहावे की नाही?

वृद्ध मित्र जोडून त्या वडिलांच्या सल्लेने चालावे.
अत्यंत स्वतंत्र राहू नये. ८६१

१०. तर मग आपली स्वतंत्रता कोठे आहे?

वडिलांची आज्ञा भंग न होईल अशा रीतीने

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(८)

विचार कर. सूर्यनारायणासारखा बाप व कुंतीसारखी
आई यांनी 'पांडवपक्षाला येऊन मीळ' असे कर्णाला
म्हटले असता, 'ज्या सूताने व त्याच्या स्त्रीने माझे
बाळपणापासून पाळण केले, त्यांना मी पिंडाला कसा
मुकवूं? तूं आपल्या स्वार्थाकरता माझा पूर्वी त्याग
केलास व आता आईपणा दाखविण्याकरता आलीस!' असे कर्ण तिला म्हणून स्वर्गास गेला; परंतु विश्वासघात
त्याने केला नाही. तेव्हा सत्त्वशील पुरुषांच्या प्रेमाची
लीला अगाध असते. युधिष्ठिराने कुत्र्याकरता स्वर्ग
नाकारला.

स्वार्थी मनुष्याच्या हाताने प्राणाची परवा न
करणारे धर्मोपदेशक कधी तयारच होत नाहीत, हे
पक्के लक्षात ठेव. ८६४

१३. गुरु मिळत नसेल तर कसे करावे? ८६५

परमेश्वरसाक्षित्वाने परस्परसंबद्ध होऊन सदाचरण
करावे किंवा आईबापांची सेवा करावी.

१४. गृहस्थाला व विरक्ताला काय काय श्रेष्ठ

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

आहे?

आईबाप व अतिथीसेवा हे गृहस्थाचे मुख्य कर्तव्य आहे. त्यांच्या अभावी मूर्तिपूजा करावी ८६६.

१५. असे आहे तर गृहांत मूर्ती पाहिजे कशाला?

मनुष्यत्वधर्मास्तव ! ज्यांना आईबाप, गुरु यांना देव समजण्याइतके सामर्थ्य नसते त्यांना दाखविण्यासाठी! ८६७

१६. आईबापांची सेवा सोडून मूर्तिसेवा केली असता काही फळ होत नाही काय?

पूज्यबुद्धीचे फल झालेच पाहिजे; परंतु ते आडमार्गास्तव लवकर होत नाही व मध्ये नरकादि दुःखे भोगावी लागतात, एवढेच! ८६८

१७. कधीही कोणाला उत्कर्षास न येऊ देणारे काय आहे?

भाऊबंदकी ! ८६९

१८. भाऊबंदास ताब्यात कोण ठेवतो?

ज्याचे विकारहि दुसऱ्यास चांगलाच मार्ग दाखवितात तो ! ८७०

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

१९. मोठ्यांचा कोप कशावरून समजावा?

उपेक्षेवरून ! ८७१

२०. कोण मुलगा उद्धट होईल हे कसे ओळखावे?

१. जो मुलगा वडिलासमोर जेवायला बसून जोराने तोंड वाजवितो व २. पाणी पिताना गळा वाजवितो आणि ३. बाप रागावला असतो आई ज्या मुलाचा पक्ष घेत असते, तो बहुशः उद्धट होईल असे समजावे. ८७२

२१. कुटुंब कोणाची दुर्दशा करते?

कदर्युप्रमाणे कृपणाची ! ८७३

२२. शेजारी कोणावर संतुष्ट राहात नाहीत?

जो रोज गोड खातो असे त्यांना समजते आणि आपत्तीत अल्पही साहाय्य देत नाही, त्या एकट कोंबड्यावर शेजारी संतुष्ट रहात नाहीत. ८७४

२३. गृहछिद्र गुप्त ठेवावे की प्रगट करावे?

गुप्त ठेवावे, पण नाहीसे करावे; प्रगट करू नये. कारण, गृहछिद्र कोणात नाही असे नाही; मग प्रगट करण्यात काय अर्थ ! ८७५

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

२४. स्वतःचे छिद्र प्रगट करावे की गुप्त ठेवावे?

१- दुसऱ्याला लाजविणारे असेल तर गुप्त ठेवावे व आपल्यालाच लाजविणारे असेल तर प्रगट करावे किंवा २- शत्रूपासून गुप्त ठेवावे व प्रायश्चित्तार्थ वडिलांकडे प्रगट करावे. ८७६

२५. तोंडावर व मागे गोड व कडू बोलण्या-वरून कोणाविषयी काय काय समजावे ?

१- तोंडावर गुरुजन गोड बोलले असता त्यांच्या अंतःकरणात आपल्याविषयी प्रेम नाही असे समजावे, मागे गोड बोलले असता आपल्या सेवेपासून ते प्रसन्न आहेत असे समजावे.

२- वडील समोर कडू बोलले असता ते आपले कल्याण इच्छितात असे समजावे, वडील मागे कडू बोलत असता अनेक शत्रूंकडून आपला पराभव होण्याचा काल जवळ आला आहे असे समजावे.

३- मित्र तोंडावर गोड बोलले असता काहीच मनात समजूं नये, मागे गोड बोलले असता त्यांचे मनात प्रेम आहे असे समजावे.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

४- मित्र तोंडावर कडू बोलले असता आपले अवगुण त्यांना दिसून आले आहेत असे समजावे, मागे कडू बोलले असता त्यांची मैत्री तुटली आहे असे समजावे. ५- स्त्रिया मागे व तोंडावर गोड बोलतील तर त्यांचे मनात प्रेम आहे असे समजावे व कडू बोलतील तर द्वेष आहे असे समजावे. ८७७

२६. कोण कोण कडू बोलले असता काय काय करावे?

१- गुरु, वृद्ध कडू बोलले असता त्यांची क्षमा मागावी; व आनंदाने, ईर्ष्या मनात न धरता आपली सुधारणा करावी.

२- मित्र कडू बोलले असता ईर्ष्या मनात धरून आपल्या चुकीची सुधारणा करावी; अतिशय सावधगिरीने पुनः मित्रांद्न शब्द ऐकावा लागणार नाही असे करावे.

३- बालकांच्या कडू बोलण्याची उपेक्षा करावी.

४- स्त्री कडू बोलली असता तिचा त्याग करावा व

५- सून कडू बोलली असता गृहत्याग करावा. ८७८

२७. कोणाला म्हातारपणी रडत बसावे लागते?

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१३)

१- जो गुरु द्रव्यलोभाने शिष्याच्या अधिकारापेक्षा अधिक ज्ञान सांगतो;

२- जो बाप मुलांना न देता त्यांच्या समक्ष गोड खातो;

३- आणि जी स्त्री आपल्या सुनेला मुलाच्या आज्ञेवाचून पीडा देते;

या तिघांना म्हातारपणी नित्य रडत बसण्याची पाळी येते. ८७९

२८. यतीला देण्याला जवळ अन्न नसेल तर कसे करावे?

स्वतःच्या भागातील कांही द्यावे व कुटुंबाची प्रार्थना करून त्यांच्या भागातील कांही द्यावे. कारण कुटुंबावर आपली क्रिया अवलंबून असल्यास कुटुंबही आपले अतिथी होय. ८८०

२९. अतिथीला आधी जेवू घालावे की कुटुंबाला?

कुटुंब जर मुख्याच्या आज्ञेत असेल तर अतिथीला आधी जेऊ घालावे व आज्ञेत नसेल तर हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. ८८१

३०. पाहुण्यांचा सत्कार कसा करावा?

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१४)

आपल्या सत्काराने आपणही असाच सत्कार केला पाहिजे असे ज्याला वाटेल त्याला पाहुणा समज व नंतर रीतीप्रमाणे थोडे दिवस त्याचा सत्कार कर; व तसे त्याला वाटणार नाही तर त्याला भिक्षुक समजून, नम्रतेने माझ्याजवळ इतकीच भिक्षा देण्याला आहे असे सांग. ८८२

३१. मैत्री श्रेष्ठ की नाते?

१- मैत्री; कारण तिच्यामध्ये भांडण होणे शक्य नाही. अंतःकरणाच्या प्रेमावरच ती अवलंबून आहे. प्रेमात बिघाड आला की की मैत्रीच नाश पावते.

२- नात्याची गोष्ट तशी नाही. त्याचा संबंध केवळ देहाशी असल्यामुळे त्यापासून प्रसंगी अनेक प्रकारचे धोकेही होतात. म्हणूनच मैत्रीची प्रशंसा योगशास्त्रातही केली आहे.

३- मित्र प्रेमामुळे दुसऱ्या जन्मात उपयोगी पडतो, तसे नाते उपयोगी पडत नाही; कारण दुसऱ्या जन्मात उपयोगी पडण्याला प्रेममय वासना पाहिजे. ८८३

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१५)

स्त्रीविषयक

३२. तर मग स्त्रियांना पतीच्या आज्ञेत वागावे असे नात्यात कां बांधून टाकले आहे बरे?

अरे, पण स्त्रीच्या नात्यापेक्षाही साधूच्या मैत्रीची प्रशंसा अधिक केली आहे, इकडे लक्ष असू दे. शिवाय “महात्मनां सप्तपदी मैत्री” या न्यायाने लग्नातील सप्तपदी विधी हा स्त्रीला मित्र करण्याचाच आहे. शिवाय,

१- स्त्री धर्माचे ठिकाणी वेद सांगतो म्हणून दासी आहे,

२- अर्थाचे ठिकाणी मैत्रिण आहे आणि

३- कामपुरुषार्थाचे ठिकाणी स्वामिनी आहे.

४- मोक्ष तर ज्याला ज्ञान होईल त्याला स्वतंत्र होतो; म्हणून नव्या लोकातील स्त्रीस्वातंत्र्याची ओरड तत्त्वतः खरी नाही, असे म्हणावे लागते.

भाऊबंदकी

३३. संसारात घरातील फूट कशी नाहीशी करावी?

मुख्याने फुटीपासून तोटा आहे असे समजून

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१६)

काळजी घ्यावी. मतलबी कौटुंबिक फुटीचा फायदा घेऊन घराचा नाश करितात. या विषयी एक कल्पित कथा सांगतो.

कथा

घोडे व खेचर मिळून एका अरण्यात एक टोळी करून रहात असत. खेचरांना आपला बाप गाढव आहे असे वाटल्यामुळे ते त्याच्या आश्रयाला राहिले व त्याचप्रमाणे घोडेही खेचरांच्या प्रेमांमुळे राहिले. पुढे काही दिवसांनी त्या गाढवाची व एका कोल्ह्याची मैत्री जमली. म्हणून कुटुंबाची व्यवस्था कोल्ह्याला सांगून गाढव जंगलात चरावयाला जात असे. तेव्हा कोल्ह्याला मांसाची अपेक्षा असल्यामुळे, घोडे आपले ऐकणार नाहीत असे समजून खेचरांना त्याने घरचे कामकाज अधिक सांगितले.

इतक्यांत तेथे खेचरांची आई आली. तिने तो प्रकार पाहून कोल्ह्याशी सल्ला केला आणि “हे माझ्यापासून झालेले तुमचे विदुर आहेत, यांना इतके उंच तुम्ही कसे चढू दिले?” असे ती घोड्यांना म्हणाली. यामुळे सर्व घोडे चवताळून जाऊन खेचरांशी लढू लागले. परंतु खेचर

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१७)

भार वाहण्याला जितके मजबूत तसे त्यांच्याकडून भांडण काही होईना. इतक्यात धर्माने बाप मानलेला गाढव तेथे आला. तेव्हा त्याने गाढवीस हा काय प्रकार असे विचारिले.

ती म्हणाली, ‘महाराज! मी आपल्या गाढव जातीतली खरी, पण पतीला सोडून कामामुळे घोड्याला वरिले आणि त्यामुळे मजपासून ही खेचरे झाली. कोल्ह्याने फार चांगले केले. खेचरांना घरातील सर्व कामकाज देऊन घोड्यांना दूर ठेविले परंतु घोड्यांना अगदीच बाहेर घालण्याच्या इराद्याने त्याने मला असे सांगितले की तू आपल्या मुलांत व घोड्यांत भांडण लावून दे.

या बोलण्याने कोल्ह्याचे कृत्य गाढवाच्या लक्षात येऊन, तिला म्हणाला, ‘तू वेडी आहेस. मी या कोल्ह्याच्या भरंवशावर घर टाकले ही फार चूक झाली. तुझी मुले भार वाहण्याला कितीही हुशार असली, तरी घोड्यासारखे बुद्धिकौशल्य व चापल्य त्यांच्यात नाही, त्यामुळे तुझ्या मुलांचाच क्षय होईल.’

असे बोलून गाढव घोड्यांकडे जाऊन त्यांना

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१८)

म्हणाला, ‘‘शांत व्हा. इतके दिवस एका ठिकाणी राहिलेल्या कुटुंबाशी भांडणे तुम्हाला योग्य नाही’’.

तेव्हा घोडे तर समजले पण खेचर ऐकेनात. तेव्हा गाढवीने तेथे येऊन सांगितले की, ‘‘कोल्ह्याला मांस खाण्याची इच्छा असल्यामुळे तुमच्या दोघांमध्ये याने भांडण लावून दिले आहे.’’ हे ऐकून कोल्हा तेथून पळून गेला. म्हणून कौटुंबिक फुटीविषयी मुख्याने काळजी घेतली पाहिजे. ८८५

सेवक

३४. संबंधी जनांसून व परिजनांपासून कोणाला त्रास होत नाही?

- १- जो निस्पृह असतो,
- २- जो आपल्या पायावर उभा राहण्यासतयार असतो,
- ३- जो स्वजनपरिजनांची अती काळजी घेतो,
- ४- जो दुसरे जन मिळविण्याला समर्थ असतो,
- ५- जो मरणास तयार होतो, आणि
- ६- जो प्रसंग निभावून नेण्यास सिद्ध असतो;
- या सहा जणांना संबंधी व परिजनांपासून त्रास होत

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(१९)

नाही व ते त्याला त्रास देऊही शकत नाहीत.

३५. तोंडपुजे सेवक कोण्या स्वामीजवळ जास्त राहतात?

जो अल्प अपराधाबद्दल कोप करतो व महदपराधाची क्षमा करतो त्याजवळ! ८८७

३६. सर्वच अल्प अपराधांची क्षमा करावी की महदपराधाची क्षमा करावी?

महदपराधानुस्मरणपूर्वक कोणत्याच अल्प अपराधाची क्षमा करू नये आणि इतर सर्व अल्प अपराधांची क्षमा केल्यास स्वामीस भूषण आहे.

सेवक लाजाळू व निश्चयी असेल तर महदपराधाचीही क्षमा करावी व उद्धट व अनिश्चयी असेल तर अल्प अपराधाचीही क्षमा करू नये;

असा न्याय आहे. ८८८

३७. अदत्त परिजनांना कसे वागवावे?

त्यांचे काम अटकले असताना रागावून आपले काम करून घ्यावे; व आपले काम बिघडत असता हात जोडून त्यांच्यापुढे नम्र व्हावे. दत्तपरिजनांविषयी असे

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२०)

पुष्कळ वेळ केल्यास स्वामीचे नुकसान होते. ८८९

८९०. सेवकाकडून जो वाईट करवितो त्याचे पातक स्वामीला की सेवकाला?

स्वामीला! कारण सेवक धनादिकांमुळे बांधलेला असतो; धनादिकाची ज्याला आशा नाही तो कोणाचा सेवकच नव्हे. तो प्रेम करित असल्यास सुहृद्वत् समजावे. वाईट आज्ञा पाळणे हा सेवकाचा धर्म आहे पण मित्रासंबंधी देखील तो मोह समजल्या जातो. ८९०

स्त्री आणि पुरुष

३८. स्त्री-पुरुषांपासून काय शिकावे?

स्त्रीपासून प्रेम व पुरुषापासून धर्म ! ८९१

३९. स्त्री सर्वदा परतंत्र आहे की कधी स्वतंत्र असते?

या प्रश्नातच मला काही अर्थ वाटत नाही. जोपर्यंत ज्ञान होत नाही तोपर्यंत सर्वच स्त्रीपुरुष परतंत्र आहेत. ज्याप्रमाणे नवऱ्याच्या आज्ञेवाचून स्त्रियांनी केलेला इतर धर्म व्यर्थ आहे, त्याप्रमाणे पतिव्रता स्त्रीने नको म्हटले असता तीर्थांला गेलेल्या ब्राह्मणाची यात्रा व्यर्थ

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२१)

झाली, अशी पुराणात कथा आहे.

१. धर्माचे ठिकाणी स्त्री दासी आहे,
२. अर्थाचे ठिकाणी मैत्रिणी आहे आणि
३. कामाचे ठिकाणी स्वामिनी आहे

असे माझे मत आहे. ८९२

३८. कोणत्या स्त्रिया सुनांना चांगल्या वागविणार नाहीत असे समजावे?

सुनांच्या हातचे जेवणाविषयी ज्यांना शंका वाटते त्या! ८९३

३९. अवदसा स्त्री कोण समजावी?

जिला गृहकाम करण्याची हौस नाही ती! ८९४

४०. कोणाचा अभ्युदय होत नाही?

लग्न करून स्त्रीच्या मदतीकरता ज्याला नोकर ठेवावे लागतात त्याचा! ८९५

४१. नोकर कशाने वठणीस येतात? ८९६

घरच्या लहान मोठ्यांना काम करता आल्याने!

४२. पतीचा दुष्टपणा स्पष्ट केव्हा ओळखता येतो?

स्त्री गर्भिणी असल्यावर तिला अतिशय काम

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२२)

सांगतो तेव्हा! ८९७

४३. पतीचे केव्हा ऐकू नये?

- १- वैदिक धर्म सोडला असेल तेव्हा; आणि
- २- रोगी असून अपथ्य मागेल तर पतीचेच काय पण कोणाही वडिलांचे ऐकू नये. ८९८

४४. लवकर दारिद्र्य आणणारे असे काय आहे?

घरातील स्त्रीची माहेरावर प्रीती असून तिला अलंकारांची फार इच्छा असणे! ८९९

४५. कोण्या स्त्रीच्या धर्मबुद्धिविषयी शंका घ्यावी?

जी आपल्यापेक्षा विद्येत व कलेत कुशल आहे तिच्या! ९००

४६. स्त्रीला देवदर्शनाला जाऊ द्यावे किंवा जाऊ देऊ नये?

स्त्रीला तीन समजुतीवर देवदर्शनास जाऊ द्यावे.

१- जेव्हा स्त्रीच्या मनात देवदर्शन घेण्याचे येते, तेव्हा पतीपेक्षा देव तिला वरिष्ठ वाटत आहे, ही पहिली समजूत.

२- पतिधर्मात ही राहिली नाही तर भागवत धर्मात तरी

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२३)

राहो ही दुसरी समजूत; आणि

३- ही निघूनच गेली तर आपण हिचे काय करू शकतो? मग देवदर्शनाकरता हिला अडवून धर्माचे तरी अपराधी आपण कां व्हावे? ही तिसरी समजूत! ९०२

४७. कोणाकोणाला भिऊन वागावे?

१-सज्जनांचा कोप, २- दुर्जनांची स्तुती, ३- कन्येचे वाढणे व ४-स्त्रियांचे बाहेर फिरणे; या चार गोष्टीस भिऊन वागावे. ९०३

४८. जी स्त्री अती पापी पतीलाही सोडीत नाही, तिची काय गती होते?

आत्मपुराणात सांगितले आहे की ती त्या पापाची विभागिनी होते; कारण ईश्वरावाचून कोणताही संबंध रागमात्राने झाला असता पापमूलक आहे.

पतिसेवा जरी मोठ्या प्रेमाने स्त्रीने केली, तरी त्यापासून पुण्य होत नाही तर “स्त्रियांनी पतिसेवा करावी असे शास्त्र आहे, या समजुतीने पतिसेवा करणाऱ्यांनाच धर्म उत्पन्न होतो.”

नुस्त्या प्रेमानेच जर पतिसेवेचे पुण्य मिळेल तर

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२४)

विवाह न करता कुमार कुमारीच्या प्रेमानेही त्याची प्राप्ती होईल. ९०४

४९. तर मग सर्वच प्रेम पतीवर ठेवावा असे शास्त्राने कां म्हटले आहे?

हा नियमविधी आहे. ९०५

५०. पतीबरोबर ज्या स्त्रिया सती जातात, त्या प्रेमावाचून कशा जातात?

प्रेमाने सती जावोत, पण त्या सर्व नरकात जातात. केवळ ‘सहगमन करावे’ या शास्त्रामुळे ज्या सती जातात त्या मात्र मुक्त होतात. ९०६

५१. मग प्रेमाने केलेला धर्म काहीच उपयोगाचा नाही?

अर्थात नाही ! धर्मशास्त्र सांगेल तेथेच प्रेम ठेविला पाहिजे. ९०७

५२. इतके वचनपरतंत्र मनुष्याने कां राहावे?

कोण म्हणतो ! वचनाचे फळ पाहिजे असेल तर राहावे ! ९०८

५३. अवश्य विश्वास न ठेवण्या सारख्या कोणत्या

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

गोष्टी आहेत?

१- स्त्रियांच्या मनातील गौप्य, २- कामी पुरुषाची प्रतिज्ञा, ३- आयुष्य आणि ४- अभ्राची छाया; या चार गोष्टीवर विश्वासू नये. ९०९

५४. स्त्री कोणास भीत नाही?

१- जो नित्य बाहेर राहतो, २- जो नित्य घरात राहतो, ३- जो आई बापाचे ऐकत नाही हे स्त्रीस ठाऊक असते, ४- जो थुंकून भिंती खराब करतो, ५- जो निजण्याशिवाय दुसरे काही करीत नाही, ६- ज्याची बाहेर जाण्याची व घरात येण्याची वेळ ठरलेली आहे, असे स्त्रीस ठाऊक असते;

या सहास स्त्री कधीही भीत नाही. ९१०

५५. स्त्रियांना कोणत्या गोष्टी कळविल्या असता हानी होते व कोणत्या गोष्टी कळविल्या असता हानी होत नाही?

लौकिक कार्ये स्त्रियांना कळविली असता हानी होते. धर्मकार्ये कळविली असता हानी होत नाही. ९११

५६. प्रत्यक्ष आईशीही खोटे बोलणे कोणते वेळी

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

संतती होण्याला बहुपतित्व कारण होते, असे म्हणावे लागते. पाश्चात्य कामशास्त्रवेत्त्यांचेही असेच मत आहे. ९१७

६०. तर मग आपल्याला अत्यंत एकपत्नीत्वच मान्य असले पाहिजे?

मानसिक गुणांच्या दृष्टीने अत्यंत एकपत्नीत्वच मला मान्य आहे. तथापि बहुपत्नीत्वाने जितकी शारीरिक दृष्ट्या स्त्रियांची हानी होण्याचा संभव आहे, तितकी बहुपत्नीत्वाने पुरुषाची शारीरिक हानी होत नाही म्हणूनच कामीपुरुषांना बहुपत्नीत्वाचा अधिकार आर्यशास्त्रात दिला आहे. -परंतु तो धर्म नव्हे; कारण धर्मात ज्येष्ठ पत्नीलाच सर्वत्र मान आहे. आणि मद्रादि आर्य देशात तर लोक ऐकत नाहीत म्हणून आपद्धर्माच्या भलत्याच सवडी आहेत; संपद्धर्माच्या नव्हेत. धर्मातील सर्व गोष्टी पापप्रतिप्रसव-निरोधाकरताच असतात. ९१८

६१. परिणय कशा स्त्रीशी योग्य होतो?

कुल, शील, रूप व यौवन ह्या चार गोष्टी समान पाहिजेत; विषम असल्यास योग्य होत नाही.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

शोभते?

पित्याने नियुक्त केलेल्या महत्कार्यात आईचे अंग नसताना! ९१३

५७. व्यभिचार न करिता व्यभिचाराचे पातक कोणास लागते?

१- पैशाने हपापून जाऊन जे गरिबांच्या मुलींना लग्नाची सवड देत नाहीत त्यांना आणि २- कन्याविक्रय करतात त्यांना! ९१४

५८. नित्य संकटात कोण असतो?

ज्याला एकीपेक्षा अधिक लग्नाच्या बायका आहेत तो ! ९१६

५९. हिंदुस्थानात बहुपत्नीकत्व असून भोटादिदेशात (भूतान) बहुपतित्व आहे तेव्हा त्यातले खरे कोणते?

वैदिक व तांत्रिक धर्मान्वये कसेही धरून चालले तरी स्त्रियांचा गर्भाशी संबंध नऊ महिने येतो, यामुळे गर्भ बिघडण्याला किंवा स्त्रियांची प्रकृती बिघडण्याला, संतती न्यून होण्याला, अथवा पुष्कळ पण निःशक्त

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

१- पतीपेक्षा रूपवती असलेली स्त्री कधीच अनुरक्त असत नाही. लजेमुळे ती शुद्ध राहिली तरी तिचा लजेवर प्रेम असतो, पतीवर नसतो. त्यामुळे स्वभावतःच संतती बापाच्या पक्षाला प्रतिकूल व आईच्या पक्षाला अनुकूल होते.

२- कुलाने व शीलाने आपल्यापेक्षा उत्तम असल्यास स्त्री बहुधा बिघडत नाही; पण तिचे प्रेम आपल्या शीलरक्षणावर असते.

३- पतीपेक्षा स्त्री अधिक तरुण असल्यास ती वात्सायनोक्त अयत्नसाध्या आहे, असे निश्चयाने समजावे. आता हे गुण ज्या स्त्रियांमध्ये पतीपेक्षा कमी आहेत त्या पतीच्या भीतीने पळावयाला वाट पहात असतात.

४- आपल्यापेक्षा धनवंताची कन्या पूर्णून आणणे म्हणजे आपल्या वडिलांना त्रास देणे होय;

५- आणि अती बुभुक्षिताची कन्या करणे म्हणजे रानशेळी घरात घालणे होय. म्हणून मध्यमाचीच कन्या करावी.

६- 'स्त्रीरत्नंदुष्कुलादपि' असे स्मृतिकारांनी म्हटले आहे

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(२९)

खरे; पण त्याचा अर्थ असा आहे की, त्या आपल्या दुष्कुलावर छाप पाडून आपल्या दुष्कुलाचा कंटाळा आलेले असे ते स्त्रीरत्न असते. अशा उघड झालेल्या तेजाची परीक्षाच झाल्यामुळे ते घेण्याला कुणाचीही कुरकुर नसणे साहजिक आहे; पण अपरीक्षित स्त्रीविषयी मात्र मी सांगितलेलेच नियम योग्य आहेत असे मला वाटते.

आम्हां आर्यांना हे तत्त्व लक्षात ठेवण्याची अतिशय आवश्यकता आहे. जेथे पशुप्रमाणे स्त्रीपुरुषव्यवहार चालत असेल, त्या समाजाशी आम्हास काही कर्तव्य नाही. १२३

व्यक्तिगत प्रश्नोत्तरे

१. अहो, आपण इतके स्पष्ट लिहिता यावरून लोक आपल्यावर टीका करतील ना?

१- वत्सा, मूर्ख लोकांच्या मनाला रुचण्याइतके माझे भाषण हलकट नसते. मूर्ख लोकांकडून टीका ऐकली नाही म्हणजे आजच्या माझ्या भाषणात हलकटपणा झाला आहे असे मला खात्रीने वाटते.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

8

(३१)

कळकळीने व धैर्याने खांबाला देखील हा प्रश्न विचालास तर तो देखील 'होय; मी देवाचाच अवतार आहे' असेच तुला उत्तर देईल. १२७

३. तुम्ही मतभेदसहिष्णु आहो असे दाखविता, परंतु तुमच्या मंडळीतच वेदांताच्या बाबतीत ज्यांचा तुमच्याशी मतभेद आहे, त्यांचे व तुमचे जुळत नाही असे मी ऐकिले आहे, हे खरे आहे काय?

वेदांताच्या बाबतीत कोणाचा कितीही मतभेद असला तरी माझा त्यांच्याशी विरोध येण्याचे काही कारण नाही. तो मतभेद मीच शिकविला असे जर कोणी म्हणेल, तर 'माझे (मत) तुमच्याशी योग्य जुळत नाही' असे मी म्हणत असता 'तुमचे मत आम्हास समजले' असे म्हणण्याचा हक्क कोणास कसा पोहोचतो? म्हणून तू जसे ऐकिलेस तसेच ते खरे नाही.

'अवितर्की सारसंज्ञिवेश' माझ्या ग्रंथातून ज्याला मी दिला आहे, त्यालाच माझे ग्रंथ समजतात, असे मी म्हणतो. १२८

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३०)

२- आता सदाचारी विद्वान् लोकांच्या टीकेला भिण्याचे मला प्रयोजन नाही, कारण त्यांच्या हातून मला आपली सुधारणाच करून घ्यावयाची आहे. परमेश्वरावाचून दुसरा निर्मळ कोण बरे जगात सांपडणार!

३- आता तिसरा वर्ग दुराचारी विद्वान् लोकांचा ! या वर्गाच्या हातून मात्र माझा लेख डोळ्यानेही पाहणे होणार नाही, मग "ब्र" काढण्याची छाती कोठली!

४- शिवाय ब्रह्मविद्येवाचून बाकी सर्व विद्या आचारवर्जित असतील तर त्या सर्वांवर मी थुंकणारा आहे आणि व्यवहारविद्येचे मिश्रण झाल्यावाचून नुस्त्या ब्रह्मविद्येने कोणाला टीका करता यावयाची नाही म्हणून मी सर्वथा निर्भय आहे. १२६

२. तुम्हाला कोणी देवाचा अवतार म्हणतात, हे खरे काय?

होय, अगदी खरे आहे. मी देवाचाच अवतार आहे व तू माझा आहे. ज्या कारणामुळे 'तुम्ही अवतार आहां काय?' असा प्रश्न तू मला विचारलास, तोच प्रश्न तू आपल्याविषयीही लोकांना विचारू दे. तू आपल्या

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३२)

युक्तीने पटवून देण्याचा बाणा

४. कोणी युक्तीने समाधान मागू लागल्यास तुम्ही रागावतां असे माझ्या ऐकण्यात आहे हे खरे आहे काय?

अत्यंत खोटे आहे. "युक्तीने पटवून देण्याचा माझा बाणाच आहे" - परंतु जे विचारण्याला येतात त्यांच्या युक्ती नेहमी क्रमपूर्वक नसल्या तरी आमच्या युक्तीला वाईट म्हणू नये असे त्यांना वाटत असते. आणि त्यांच्या युक्तीच्या खंडणाचा शेवट देण्यास अनेक वृत्तीच्या पायऱ्या मध्ये असतात. तितका वेळ जवळ राहून धीर काढण्याचा त्यांना कंटाळा येतो, म्हणून हे सर्व काही होते. १२९

५. तुम्हाला इंग्रजी येत नाही हे खरे आहे काय?

इंग्रजीच काय कोणतीही भाषा मला पोपटपंचीप्रमाणे येत नाही. मराठी दादोकृत व्याकरण देखील मला येत नाही; परंतु - मला समजणाऱ्या भाषेत "कोणत्याही भाषेतील शास्त्राचा कितीही विकट प्रश्न केला तरी, प्रयोजनानुसार त्याला उत्तर

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३३)

देण्याची माझी शक्ती आहे.”

शिवाय मला अमुक भाषा येते किंवा येत नाही, त्या भाषा कोणी शिकविल्या किंवा आपोआप आल्या, याविषयी लोकांच्या जितक्या विलक्षण समजुती असतील तितक्या खुशाल असोत, मला त्यांच्याशी काही कर्तव्य नाही. ९३०

६. तुमची मते काही बदलत आली आहेत असे लोक सांगतात, हे खरे आहे काय?

माझी पारमार्थिक मते कधीच बदलली नाहीत व बदलणार नाहीत. व्यावहारिक मते बदलतात. परंतु त्या बदलण्याचे देखील तीन प्रकार आहेत; १- सामान्यदिक परिवर्तन, २- समसामान्यदिक परिवर्तन आणि ३- परार्थ परिवर्तन !

पहिल्या बदलेल्या मतावर माझा विश्वासच असतो. दुसऱ्या बदललेल्या मताचा मी जरूरीपुरता उपयोग करीत असतो पण तात्त्विक विश्वास ठेवीत नाही. तिसऱ्या बदललेल्या मतांचा मी दुसऱ्याकरता उपयोग करीत असतो. त्यांचा मी स्वतःकरता उपयोगही करीत

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३४)

नाही व त्यावर विश्वासही ठेवीत नाही... ९३१

७. तुमची मते भक्तीतही बदलत गेली आहेत असे लोक म्हणतात ते कसे?

माझी वैदिक निष्ठा व शिवकृष्णभक्ती ही लहानपणापासून आहेत हे माझ्यासंबंधी बाळपणाची माहिती ज्याला आहे, त्यांना विचारावे. आपत्काल संपल्यानंतर पुन्हा संपद्धर्मात यावे लागते म्हणून आपद्धर्म हे मत बदलणे नव्हे. ९३२

८. तुम्ही आपले ज्ञान गुप्त कां ठेवू इच्छिता?

मुळीच इच्छित नाही. “माझी सर्व मते ज्याला कबूल नाहीत त्याला मी सांगत नाही” इतकेच! त्यात माझी खुषी आहे. कोणावर कोणाचीही जबरदस्ती नाही. मी व्रतावगैरेकरता पैसे मागितल्यास अशा लोकांनी कवडी मला काढून देऊ नये, त्यात त्यांचीही खुषी आहे. गुह्य सांगण्याचे मिष करून मला कोणाचा पैसा लुबाडायचा नाही; आणि ज्यास तसे वाटत असेल त्याने आपला पैसा मजकूर करून परत घ्यावा. मी एका पायावर देण्यास तयार आहे. “अविरक्त व अननुकूल यास गुह्य सांगू

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३५)

नये” असे गीतेचेही म्हणणे आहे. हल्लीच्या गुप्त सभा मात्र बहुधा अविरक्तांच्याच आहेत.

आता माझ्या मंडळीत जे विरक्त नाहीत त्यांना रस्त्यावर फेकून दिले तरी माझे म्हणणे समजावयाचे नाही. त्यांचे ज्ञान केव्हाही वटवटच राहणार, मग उगीच मर्यादा मी कशाला मोडू?

योगाचे व वेदान्ताचे जे ग्रंथ छापल्या गेले; त्यामुळे लोकांचे शाब्दिक ज्ञान वाढले; तसे अभ्यास व वैराग्य वाढले असते, तर लोकांपुढे माझे ज्ञान उघड करण्याची मला उमेद आली असती.

“ग्रंथाप्रमाणे वागावे अशी हल्ली लोकांची प्रवृत्ती नसून वागण्याप्रमाणे ग्रंथ पहावेत” अशी लोकांची प्रवृत्ती आहे. ९३३

७. मग तुम्ही ग्रंथ करण्याचे इतके श्रम कां करतां?

या प्रश्नाचे उत्तर भवभूतीचे व माझे एकच आहे. भवभूति म्हणतात-

**ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।**

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

(३६)

**उत्पद्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥
बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवस्मयदूषिताः।
अबोधोपहताश्च जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥**

भावार्थ :- जे कोणी आमचा अपमान करीत असतील त्यांच्याकरता हा आमचा यत्न नाही. माझ्या व ज्याच्या अंतःकरणाचे सारखे धर्म आहेत, असा कोणी आता असला पाहिजे व पुढेही उत्पन्न होईल; कारण काल अनंत आहे आणि पृथ्वीही पुष्कळ आहे. -बहुधा स्थिती तर पंडितांमध्ये मत्सर, राजांमध्ये आश्चर्य आणि इतर लोकांमध्ये अज्ञान असल्यामुळे खरे बिचारे जागच्या जागीच राहिले आहे. - हेच माझे उत्तर आहे. ९३४

‘यौक्तिक ऐक्यवाद’ : समन्वय

१. अहो, या युक्तीने तर कोणीही आपले म्हणणे पुढे ढकलू शकेल. सर्व आचार्य निरनिराळे सांगतच आले आहेत?

अरे, ‘सर्व आचार्यांची मते जरी निरनिराळी आहेत, तरी त्यात कांही ऐक्य आहे असे पक्के

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

समजः

जगात कोणतीही वस्तू निर्माण झाली म्हणजे ती अनेक वस्तूंची सद्दश व अनेक वस्तूंची विसद्दश अशी होत असते. एखाद्याचे अक्षर घ्या, किंवा एखाद्याचा शाईने उमटविलेला आंगठा घ्या, चेहरा घ्या किंवा केलेले घटपटादी पदार्थ घ्या; हे अगदी मागे गेलेल्या, आता असलेल्या व पुढे येणाऱ्या अशा तिन्ही कालांमध्ये कोणाशी सद्दश नाहीत असे म्हणताच येणार नाही; व विसद्दश नाहीत असेही म्हणता येणार नाही.

एखाद्याच्या मताचे जो खंडण करीत असतो, त्या खंडणात देखील त्याच्या मताशी ऐक्य पावलेले सिद्धांत येत असतात. म्हणून आचार्यांच्या म्हणण्यातील वैधर्म्य जरी त्याज्य असले, तरी साधर्म्य ग्राह्यच असले पाहिजे. एवढ्यामुळे संशय मात्र मानता येणार नाही. कारण तसे मानले तर आपल्या मताला मतत्वच येत नाही. शिवाय सादृश्यामध्ये संशय येणे दुरापास्त आहे. दोन कोटी अस्पष्ट असल्यास संशय येतो. स्पष्ट असतील तर संशय येत नाही; किंवा एक प्रबल व एक दुर्बल

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

असेल तरी संशय येत नाही. उष्णता प्रबल व मृगजल दुर्बल असल्यामुळे एका ठिकाणी असूनही त्याबद्दल कोणास संशय येत नाही. मनुष्य व स्त्री दोन स्पष्ट पदार्थ असल्यासही संशय येत नाही. त्याचप्रमाणे विरोधी पदार्थांसाठीही संशय येऊ शकत नाही. बौद्ध असतुकार्य आहे म्हणतात, व सांख्य कार्य सत् आहे म्हणतात; पण सदसत् कोणीच म्हणत नाही. कारण दोघांच्याही सामुग्री मिळून काही तयार होत नाही.

याप्रमाणेच आचार्यमतातील वैधर्म्य व साधर्म्य याविषयीही संशय नाही. वैधर्म्यातून प्रवेश करून साधर्म्यात शिरावे म्हणजे सर्व वैदिक आचार्यमतांचा एकतत्त्वाभ्यास कळतो आणि इतरांचही कळतो.

साधर्म्यातून प्रवेश करून वैधर्म्यात गेले तरीही इतरांच्या निषेधाने प्रत्येक आपले ऐक्य स्थापन करीत असतो.

इतरेतरनिषेधाने सर्वच निषेधभाग अप्रमाण झाल्यामुळे अदृश्यात्मक विधिभागच राहतो; आणि तो

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

कोणासही नाकबूल करता येत नाही. याप्रमाणे हा 'यौक्तिक ऐक्यवाद' आहे.

देहाच्या बाहेर होऊन ज्याचा ज्याला अनुभव आला असेल तसले अनुभव कितीही विसद्दश असले तरी ते सत्यच आहेत. या सर्व अनुभवांच्या पलीकडे देहादी उपार्थांचा साक्षात् त्याग करून जर अनुभव येईल तर तो निर्बाध व निर्मळच आहे, याबद्दल संशय नाही.

इतरांचे काहीही असो, पण आम्हां वैदिक आचार्यांमध्ये तरी तिरस्कार्य मतभेद नाही.

१३७. तुमच्याकडे कामे कोणती करावी हे समजत नाही असे पुष्कळ म्हणतात, ते कां ?

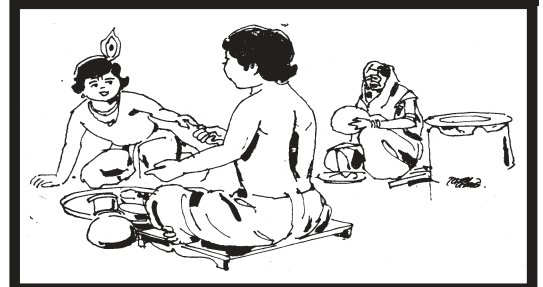
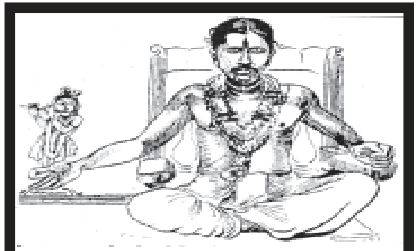
मजबूत कामे पुष्कळ आहेत, पण 'आपल्याला जगात महत्त्व मिळावे असे काम सांगा' असे त्यांचे म्हणणे असते. पण तशी कामे सर्वदांच सर्वांना असतात असे नाही. शिवाय,

१- निष्काम कर्तव्यावाचून महत्त्वाकांक्षेने भरलेला मनुष्य काम करण्यास नालायकही असतो.

.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....

२- महत्त्वाकांक्षा व उत्तेजन ही मूर्ख लोकांनाच साजतात; समंजसांना साजत नाहीत.

३- निष्काम कर्तव्य करीत असतां आपोआपच महत्त्व मिळत असल्यास त्याविषयी राग किंवा द्वेष धरू नये.



.....कुटुंब : प्रश्नोत्तरी.....